

מלכי אדום וחומרי בטא: כשפות נפגשות

ד"ר מלילה הלנר אשד, מתוך לימוד משותף עם חני בירן

אחד ממוקדי העניין במפגשים הראשונים והמגששים של קבוצת המפגש בין חוקרות קבלה ופסיכואנליטיקאיות היא סקרנות לגבי השאלה: מה יש לנו, נשים חוקרות קבלה ופסיכואנליטיקאיות, שכל אחת מאיתנו נטועה בעולם לו הקדישה שנים רבות של לימוד וחקר, ללמוד מהצלבת השפות והדיסציפליניות. יש היסטוריה למפגשים בין קבלה ופסיכואנליזה, במיוחד בצד היונגיאני והמפורסמים בהם הם מפגשי ארנוס שם נפגשו קרל יונג, עם חוקרי הדת והמיסטיקה אליאדה מירצ'ה, גרשום שלום והנרי קורבין ועם אינטלקטואלים מתחומי המדע והאמנות. המשך אותם במובן מסויים אליוט וולפסון בשיח ושיח הקדחתני שניהל עם פסיכואנליטיקאיות צרפתיות כלוס איריגארי¹ ובעקבותיו גם דניאל אברמס.² נתנאל ברמץ³ עשה שימוש נרחב בתיאוריה של ג'וליה קריסטבה על הבזות כדי לשרטט את כינון הרע בספר הזוהר, ולאחרונה יצאו שני ספרים על ידי חוקרי קבלה שעניינם המוצהר הוא הקשר בין שתי השפות. ספרה של חביבה פדיה, קבלה ופסיכואנליזה⁴, המעיין בתימות בקבלה ובחסידות דרך עדשותיהן של תיאוריות פסיכואנליטיות שונות, וספרו של יונתן גארב העוסק בקשרים בין פסיכולוגיה ורוחניות יהודית בקבלה של ימינו ושורשיה עד למאה ה-16.⁵ אנו אכן רואים שבדור האחרון חוקרי קבלה פונים באופן מודע לתיאוריות פסיכואנליטיות כעדשה חשובה לבחון את המקורות הקבליים שלפניהם. קרוב עוד יותר לענייננו הוא מחקרה של רבקה מצנר על נקודות מפגש בין קבלת האר"י והתיאוריה של וילפרד ביון.⁶ חברתנו רות קרא-איונוב קניאל, שהגתה וזימנה את קבוצת חוקרות הקבלה והפסיכואנליטיקאיות, עסוקה בשנים האחרונות באופן פורה ומעמיק בכוחן של הדיסציפלינות הללו להאיר זו בתוך נבוכיה ומבוכיה של זו.⁷

הדבר המיוחד לניסוי שקיימנו, היה הבחירה בכינוס קבוצת נשים ישראלית – דבר שאפשרי רק במאה העשרים ואחד, שהרי אי אפשר להעלות על הדעת שלכינוסי ארנוס על שפת אגם שוקט בשוויצריה היו מזמינים אחת מהפסיכואנליטיקאיות שהחלו לתפוש מקום של חשיבות באותן שנים. הסקרנות הראשונית היתה בדבר הגילויים האפשריים מעצם ההפגשה בין שני גופי ידע שעם כל השונות הגדולה ביניהם מן ההקשר ההסטורי והאינטלקטואלי עוסקים שניהם באופן אינטנסיבי בהתבוננות בנפש, במיפוי רבדי המציאות, במרחבים של הלא-מודע ובשלבי ההתפתחות של האישיות. כמו כן שני גופי ידע אלו הם קרקע פורה לסיפורי-על שמהווים את השלד של התיאוריות הפסיכואנליטיות ושל האסכולות הקבליות במהלך הדורות. המפגשים

¹ Wolfson, Elliot R., *Through a Speculum that Shines: Vision and Imagination in Medieval Jewish Mysticism*, Princeton 1997. P. 5. 274. והערות שם.

² אברמס דניאל, הגוף האלוהי הנשי בקבלה, עיון בצורות שלאבה גופינית וממיניות נשית של האלוהות, ירושלים תשס"ה.

³ Berman, Nathaniel, *"Improper Twins": The Ambivalent "Other Side" in the Zohar and Kabbalistic Tradition*, Ph.D. Dissertation, London.

⁴ פדיה חביבה, קבלה ופסיכואנליזה, מסע פנימי בעקבות המיסטיקה היהודית. תל אביב 2015

⁵ Yearnings of the Soul: Psychological Thought in Modern Kabbalah, 2015

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=aeza4F5K0b4>

⁷ קרא איונוב קניאל, 'חבלי אנוש – הלידה בפסיכואנליזה ובקבלה', סדרת פרשנות ותרבות, כרמל 2018; 'לבעור מאהבה: מעשה נדב ואביהו כריטואל ארוטי אוני-מיסטי', תעודה כ"ו, אוניברסיטת תל אביב 2014, עמ' 585-653.

חייבו התבוננות כנה של המשתתפות משתי הדיסציפלינות בשאלה כיצד להיפתח באופן קשוב לשפה כה שונה מהמוכר לה, ואף מן החרדה מה יקרה מערבוב השפות. על פני השטח ואף מתחתיו צצו גם היסוסים ביקורתיים לגבי אופן השימוש הראוי והבלתי ראוי ברעיונות פסיכואנליטיים שונים בקריאת טקסטים קבליים ומיסטיים ולהפך. היחס בין טקסט דתי מיסטי שעוסק באלהות ובקשרי האדם והאלהות או הקודש לבין תפיסות הנפש והעולם המונחות ביסוד תפיסות פסיכואנליטיות שונות. אך התלבטויות בצד, שמחנו לצאת להרפתקה. בסמינר המרוכז שהתקיים בקיץ 2015 באוניברסיטת בן גוריון שמתו לב לשלושה סוגים עיקריים של מפגשים שהתרחשו בין שתי השפות:

- מפגש מסוג אחד הוא קריאה בטקסט קבלי כשהמפתח העקרי לפענוחו והנהרתו היא תיאוריה פסיכואנליטית אחת. (כך לדוגמה קראה נעמה צפרוני פירוש זוהרי לסיפור מתוך ספר מלכים במפתח לאקאניני) במפגש כזה הטקסט הקבלי הוא מעין מקרה מבחן לתיאוריה שהיא למעשה הכלי האנליטי הדומיננטי מבין השניים.

- מפגש אחר הוא קריאה בטקסט קבלי דרך שלל פריזמות תיאורטיות. הטקסט הקבלי במקרה זה הוא במרכז והשפות הפסיכואנליטיות השונות הן כלים שמבארים היבט מסויים בטקסט. באופן מובהק הטקסט הקבלי במרכז והתיאוריות מאירות בו פנים. (כך לדוגמה בהרצאתה של דינה גרבר על החיבור תומר דבורה לר' משה קורדוברו מהמאה ה-16).

- הלימוד שהצענו, הפסיכואנליטיקאית חני בירן ואני (שעוסקת בחקר ספר הזוהר), הוא העמדה זה לצד זה (juxtaposition) של טקסט קבלי וטקסט פסיכואנליטי שעוסקים בתימה מסוימת ללא הצעה אפריורית של אופן קריאה או קשר. מניסיוני, עצם ההעמדה זה לצד זה של טקסטים משני עולמות שונים – בפני שתי קבוצות נשים, אלו שעולם הקבלה ומושגיו מוכר להן, אך הטקסטים הפסיכואנליטיים זרים לרובן, ולהפך – עשוי לאפשר זיהוי של רזוננס מוזיקלי בין מוטיבים בשני התחומים העשויים לחזור זה אל זה או לפרש זה את זה. יש לציין כי הזמן הוא מרכיב חיוני בניסוי לימודי מסוג זה. לא ניתן לדלג מעל השלבים שבהם ההתוודעות מעמידה לרשותינו את האפשרות להעמיק את ההכרות עם השפה הדומה, האחרת.

בדברים שלפנינו אציג שני מקרים של הפגשה שכזו זה לצד זה של חמרים מספרות הזוהר לצד חמרים מהגותו העשירה והקשה לפענוח של וילפרד ביון, תלמידה של מלני קליין שפרץ לדרכים מקוריות משל עצמו בעולם הפסיכואנליטי. במקרה הראשון חני בירן הציגה את מושג ההזנה המנטלית אצל ביון ואני הצבתי לצידה חומרים זוהריים. המקרה השני הוא הפוך. אני כתבתי על מיתוס מלכי אדום באדרא רבא שבזוהר וחני קראה והגיבה והציגה משפתו ומחשבתו של ביון ששוחחו עם מלכי אדום העתיקים.

ביון: הזנה מנטלית

חני בירן היא פסיכואנליטיקאית מנחה וחברה במכון ת"א לפסיכואנליזה בת זמננו המקדישה שנים רבות לפרשנות הגותו של ביון. את חקירותיה בעולמו של ביון פרסמה בירן בספרה 'האומץ

שבפשטות, עיונים ברעיונות של ביון.⁸ חני בחרה ללמד שיעור על הזנה מנטלית מספרו של וילפרד ביון 'ללמוד מן הנסיון'.⁹ קראתי חלקים מתוך חיבורו הקשה והסבוך של ביון, ועלה בדעתי הדמיון בין מאמציו המתמידים, הבלתי נלאים של ביון למחפש אחר שפה לבטא את חוויותיו האפשריות של היילוד חסר השפה, לבין טקסטים קבליים שמעידים על נסיון מאותו אופי. המאמץ שאנו מוצאים בטקסטים מיסטיים בכלל, וזוהריים בפרט לחשוף את האופן שבו אפשר לדבר על האלהות, על חוויות שנמצאות בעומק הנשמה או במרחבי ים הלא מודע. כתיבתו של ביון ודרשות הזוהר שעסקתי בהן נקשרים על ידי הסקרנות שבשניהם להתמיד בניסיון להתקרב בכלי השפה אל הבלתי ניתן להיאמר. את הטקסטים – הפרק השנים עשרה מתוך "ללמוד מן הנסיון" של וילפרד ביון¹⁰ ואוסף של תמונות זוהריות שעניינם הזנה מנטלית - למדנו בחברות מעורבות של אנליטיקאיות וחוקרות קבלה וספרות. ההנחיה היתה לחוש את טעמם ולא לרדת לחקר הפרטים וזאת על מנת להתרשם מן השפה ומן ההקשר הרגשי והתמונתי של חוויית ההזנה הרוחנית.

חני פרשה תחילה את מושג ההזנה המנטלית כפי שטבע אותו ביון :
'בפרק 12 בחיבורו 'ללמוד מן הנסיון' עובר ביון לתיאור היפותטי של חוויית התינוקות. תינוק שקיבל חלב ועימו תחושת ביטחון ואהבה, מנכס לעצמו את החלב ואת החמימות האנושית הנלווית אליו. החלב הוא ההזנה החומרית ומערכת העיכול אחראית על פעולת עיכולו. במקביל, האהבה מזינה את תהליכי המנטליזציה שלו. המושג שביון טבע לצורך זה היא "מערכת הזנה מנטלית". בהערת השוליים, ביון מסביר בצורה יפה שהגוף מתפתח על ידי הזנה חומרית והנפש מתפתחת על ידי הזנה מנטלית. 'התפתחות מנטלית, כמו התפתחות גופנית, תלויה בפעילות יעילה של מערכת עיכול מנטלית'.¹¹

ביון מזכיר שדיסציפלינות שונות מתייחסות למושג "אהבה" בצורה אחרת אך לצורך הפשטות ביון מתייחס כאן לאהבה דרך הדיסציפלינה הפסיכואנליטית וטוען שאהבה היא הזנה מנטלית, בעוד חוסר אהבה פירושו חוסר הזנה מנטלית. אנו יודעים שהחלב מטופל במערכת העיכול. מה "מעכל" אם כן, את האהבה?

ביון מתייחס להזנה מראשית החיים כפונקציה שהיא גם רגשית. לכן הוא ממציא את המושגים החשובים ביחס לקיומו של מקור הזנה פסיכוסומאטי ותעלת עיכול פסיכוסומאטית. ההקבלה בין הזנה חומרית לבין הזנה רגשית עקרונית לביון. הגוף לא יכול להתקיים בלא מזון, שתייה, אוויר והפרשה. בדיוק באותה צורה, הנפש לא יכולה להתקיים בלא הזנה רגשית. אם אין הזנה רגשית, יקרה אסון בהתפתחות האישיות. האסון עלול להיות בדרגות שונות של חומרה. עלולה להיות פסיכוזה או אף דרגה חמורה יותר שביון קורא לה מוות של האישיות.¹² חני מעירה שעל פי ביון ההתרחשות בתוך החדר האנליטי בין המטופל למטפל עשויה לשחזר את צורת ההזנה או חוסר ההזנה המנטלית שהתרחשה בינקות. כלומר, בתנאי האנליזה, המטופל, באופן לא מודע, מנסה להטעין את המטפל ברגשות בלתי נסבלים שהיו בו-עצמו כתינוק שלא קיבל הזנה מנטלית. המטפל לא תמיד קולט את הניסיונות הנואשים של המטופל להעביר אליו את החוויה הקשה שהחיבורים הראשוניים שלו אל דמות האם הותקפו קשות. לפי נסיונו של ביון,

⁸ Biran, H. The Courage of Simplicity, chap. 4 pp.49-66, Karnac, 2015.

⁹ ביון, ו. ר. ללמוד מן הנסיון, תל אביב, תולעת ספרים 2004

¹⁰ ביון, שם, פרק 12 עמ' 59-52.

¹¹ ביון, שם, עמ' 54 עמ' 61

¹² ראו Biran, H. The Courage of Simplicity, chap. 4 pp.49-66, וראו ביון, שם, פרק 14.

המטופל מדגים את אותה חוויה נוראית בעודו בלית ברירה מתקיף את החיבורים או הפירושים שהמטפל עושה.¹³

השובע בזוהר: "אֶשְׁבֶּעָ בְּהִקְיָ תְמוֹנֶתְךָ"

למול ההמשגה של ביון העמדתי כמה 'תמונות' מתוך סיפורי הזוהר שעניינם הזנה שאינה פיזית, כלומר הזנה רוחנית ומנטלית. תמונה ראשונה היתה ממדרש הזוהר על איכה¹⁴. האלהות בה עוסק חיבור זה הדורש את פסוקי הקינה הגדולה על החורבן היא בעיקר האם-השכינה, ובית המקדש מתואר בו באופן שערורייתי כ"בית אמנו". החורבן מוצג כאן מזווית הראייה של ילדים קטנים העומדים באימה בין עיי חורבות ליד מיטתה הסתורה של אמם שנעלמה ואיננה. דברי הילדים מעידים על האימה הנוראה ואובדן האוריינטציה מהישיבה בלעדי האם בתוך החורבות. ממצוקת העדרה של האם יוצאים ילדיה בחיפוש אחרי עקבותיה במסע המסופר באופן יוצא דופן בסוגה הדומה בעיקרה לספרי אגדה של ילדים. בכי השבר על אובדן נוכחותה של האם מופיע בלשון הזוהר באופן הבא:

"ומסתכלות עיננו לכותלי בית אמנו והנה נחרב, ולא מצאנו אותה, שהיתה מניקה אותנו בכל יום בימים קדומים מיופיה¹⁵ והיתה מנחמת אותנו ומדברת על ליבנו כאם אל בנה. כמו שכתוב: (ישעי' סו יג) 'כְּאִישׁ אֶשֶׁר אָמַן תִּנְחַמְנִי וגו'. ועתה, מסתכלות העיניים לכל צד, ומקום בית מושב אמנו התבלבל והנה נחרב".¹⁶

האב, או האל האב, מתואר בחיבור זה כאב מכה שהאם, בת זוגו, עומדת בינו ובין ילדיה כדי להגן עליהם מחמת אפו. עניינה אותי כאן התמונה של היניקה מיופיה של האם. האופי המגן והאווהב של נוכחותה של האם-השכינה בבית המקדש, האינטימיות של שיחתה המנחמת עם ילדיה היא הזנה, נחמה ושובע הנחווים במלא עוצמת העדרם בחורבן.

'תמונה' קבלית אחרת שמצויה בשיחה עם מושג ההזנה המנטלי היא בתיאורי ההזנה והשובע המצויים במבט, בהתבוננות בפני האלהות. כינון המבט בין האדם והאלהות כמוהו כהענקה של חיים ומזון. הטקסטים הקבליים מתארים את השובע כשביעות רצון שהיא בו בזמן רוחנית ורגשית. מדובר בקריאה דרשנית מיסטית שרואה את פני האלהות כמקור הזנה, כבפסוקים (משלי טז טו) 'בְּאוֹר פְּנֵי מֶלֶךְ חַיִּים' או ביתר עוצמה בדרשות, כמו אלו של הרמב"ן על הפסוק (תה' יז טו) 'אֶשְׁבֶּעָ בְּהִקְיָ תְמוֹנֶתְךָ'. תמונת האלהות משביעה את המתבונן במזון הרוחני האולטימטיבי. טקסטים אלו יוצאים לדיון במזון הרוחני ואופני השובע ממנו מתוך העיסוק במן, אותו מזון דק, פלאי ואלהי שקיים את בני ישראל במדבר.¹⁷

¹³ ביון ו. ר. במחשבה שנייה, פרק 9, תיאוריה של חשיבה.
¹⁴ שני עיונים מעמיקים בחיבור זה, ראו, חביבה פדיה, "והשתא אמא לית לך : קווים לגניאולוגיה של השכינה והאם", בתוך בנצי כהן (עורך), כמעין המתגבר ; ספר יובל לכבוד הרב ד"ר נחום לאם, ניו יורק : LLC Publishing Downhill, 2013 עמ' 87 ; שפרה אסולין, דיאלוגים על גלות השכינה : זוהר איכה והדיאלוג אתו ובו, בתוך הסיפור הזוהרי, עורכים, יהודה ליבס, יונתן בן הראש, מלילה הלנר-אשד, ירושלים 2017 כרך א' עמ' 214-134.

¹⁵ תלמוד בבלי מסכת ברכות דף י ע"ב : ויגש גיחזי להדפה אמר רבי יוסי ברבי חנינא שאחזה בהוד יפיה.
¹⁶ זהר חדש, צא עמודה א.

¹⁷ רמב"ן, שער הגמול קכד, רמב"ן על התורה, שמות טז ו ; זוהר, ח"ב סא ע"א – סג ע"א

תמונה נוספת, אולי העזה ביותר בספרות הזוהר של הזנה רוחנית שמשוחחת עם רעיון ההזנה המנטלית אצל ביון, עולה בחיבורי האידרות שבספר הזוהר. כאן אנו מוצאים תיאור התבוננות של התודעה הדואלית והלא שקטה בפני 'אריך אנפין' – ארך אפיים, פני האלהות הקדמוניות, האחדותיות והרחומות. ההתבוננות בפנים אלו מתוארת כחוויה של ריפוי והשטפות ברוגע. בתוך המבט מתחוללת הזנה, הרפיה ורפואה. בדרשה רדיקלית על תארו של האל כארך אפיים אנו מוצאים בזוהר את הדברים הבאים: 'אַרְךָ אַפִּים' – ארוכת הפנים, שהרי לא מצויה רפואה בעולם אלא בזמן שמשגיחים פנים בפנים.¹⁸

בזוהר נמצא יחסי הזנה מנטליים ואמהיים נוספים בתיאור היחסים שבין התלמיד למורה. הלומד חווה את עצמו כתינוק שטרם למד לאכול ולשלוח יד ולהביא אל פיו מזון ולבלוע אותו. מתוך מצב תינוקי זה מבקש התלמיד את קרבת המורה הגדול, ר' שמעון המתואר כימבשל התבשילים המתוקים¹⁹ מי שמבין את המצב המצומצם וחסר האונים של התינוק שאינו מסוגל אף להביא אל פיו את המזון ומכין בעבורו תבשילים שיכשירו אותו אל תוך העולם המורכב של הסודות המיסטיים של מעשה המשכן. סודות אלהיים הקשים כל כך להבנה ועיכול.

כמה מעניין היה להתבונן בתמונה זו לצד מחשבתו של ביון על נחיצות המודל המוחשי הראשוני הקודם להמשגה. כפי שכתבה על כך חני בירן: 'פונקציית ההאכלה היא פונקציה ראשונית ביחסי אם תינוק. אפשר לומר שזה מודל מוחשי ליחסי מטפל מטופל. ליקויים בהאכלה מובילים לליקויים מאוחר יותר בהזנה הרגשית. המודל המוחשי הוא המקור עליו מתבססת הפסיכואנליזה אך אין הוא מספיק. התיאוריה נזקקת להמשגות חדשות כל הזמן. המודל המוחשי חשוב כי ממנו נוצרה ההפשטה'. התיאור הזוהרי את המורה המאכיל את התלמיד התינוק במזון מזין ומשמח ומשביע, הוא יצוג מוחשי ומקסים של התהליך המבטיח את התפתחו התלמיד למי שיוכל להפוך ללומד מתקדם, מי שיזכה לסודות הגדולים של האלהות, המציאות והאדם, למי שיוכל בעתיד, בתהליך התפתחותו לעכל ולעבד מזון רוחני גם אם הוא מורכב ביותר. היחסים בין שני סוגי העיון במושג היו גישוש או תחושות ראשוניות של סוגי קשר בין שתי השפות. בין שפתו של ביון שמציע: "ייהיה שימושי להניח שקיימים במציאות שד פסיכו-סומטי ותעלת עיכול ינקותית פסיכו-סומטית המקבילה לשד",²⁰ לבין הסגנון הבארוקי של הזוהר שדן אף הוא בהזנה אמהית: "והרי התעוררו החברייא בסודותיהם [כה] מעט, שאין יכול אדם לאכול בפיו ולהושיט ידו לתוך פיו ולבלוע. אמר רבי יוסי: דברים אלו נעלה לנו לפני המאור הקדוש, שהוא מתקין תבשילים מתוקים".²¹

העמדת התמונות השונות והתפיסות השונות של 'הזנה מנטלית' בכפיפה אחת עוררה את סקרנותי להכיר טוב יותר את השפה של ביון ואת דרכי פרשנותה של חני שהיא גם מעין תלמידתו הרוחנית וגם חוקרת ופרשנית שלו. בקשתי רשות מיוחדת להשתתף בשיעור של חני בירן בו קראו פרק אחר פרק את ספרו של ביון "ללמוד מן הנסיון" תוך כדי דיונים והדגמות מתוך העבודה הטיפולית בקליניקה. השיעור היה מרתק.

¹⁸ זוהר ח"ג, רצב ע"ב (אדרא זוטא) וראו הלנר אשד, רפואת הפנים, בתוך: ניהוף מארן, מרוז רונית, גארב יהונתן (עורכים) וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, ירושלים תשע"ב, עמ' 164-178.

¹⁹ זוהר ח"ב קמח ע"ב – קמט ע"א.

²⁰ ביון, ללמוד מן הנסיון, עמ' 55.

²¹ זוהר ח"ב קמח ע"ב – קמט ע"א.

באותו זמן הייתי שקועה בכתיבה אינטנסיבית של ספר על האדרא רבא – 'הכינוס הגדול'.²² האדרא רבא הוא סיפור מכונן, אולי סיפור הסיפורים של ספרות הזוהר. הפרק שהעסיק אותי בזמן הלימודים של ביון דן במיתוס מלכי אדום המופיע כמה פעמים באדרא רבא. מדובר במיתוס זוהרי ארכאי וסתום העוסק ב'טרם-מציאות' בקדמוניות הפרימורדיאלית טרם היות מציאות אלהית כלשהיא שנתן לומר עליה דבר.

במהלך השיעורים העלתה חני את המושגים של חומרי בטא וחומרי אלפא העקרוניים מאד לחשיבתו של ביון. אלמנטים בטא הינם חומרי גלם שאינם ניתנים למחשבה. זוהי סוג שלהתנסות מנטלית אשר לא עוברת שום שינוי. אלמנטים בטא מופיעים כפי שהם ללא שום התמרה. פעמים רבות אנו מנסים לרוקן את הנפש מאלמנטים מטרידים אלה על ידי הזדהות השלכתית. מאחר שאנו שואפים להיפטר מהם, הם לא נכנסים למחסן הזכרונות.

אלמנטים אלפא שייכים לפונקציית אלפא. זו הפונקציה שמעבירה אלמנטים שאינם ניתנים למחשבה לכאלו שניתן לחשוב עליהם. זו המחשבה שהאם חושבת עבור התינוק והמחשבה שהאנליטיקאי חושב עבור המטופל. פונקציית אלפא היא שמתמירה רשמי חושים וחוויות אמוציונאליות שלא היה להם שם - שחגו כמו רסיסים בלתי מעוכלים - למחשבה. פונקציית אלפא מעבדת את החומר ומאפשרת דיאלוג, מאפשרת ביטוי ריגשי ומאפשרת כניסה למחסן הזכרונות.

אצל ביון יש תנועה דו כיוונית תמידיית בין המודע ללא-מודע. פונקציית אלפא מעבירה את רכיבי בטא למחשבה מילולית שהיא גם מחשבת החלום. עם זאת ישנם אזורים בנפש ומצבים פסיכויטים אשר שם פונקציית אלפא נכשלת. שם לא יוצרו מחשבות ולא מחסן זכרונות. הפסיכויטי מתקשה לחלום ולכן גם מתקשה לישון. הוא מוצף ברכיבי בטא שאינם עוברים התמרה לרכיבי אלפא ונשארים כפי שהם. פסיכוזה מבחינה זו היא למעשה כישלון של פונקציית אלפא.²³

אצל ביון הלא מודע הוא רחב יותר מאשר אצל פרויד. הוא כל חומר נפשי שאנו חשים אותו אך עוד לא עבר ייצוג במינד. אין פלא אם כך, שביון טען שהלא מודע הוא אינסופי. מול אירועי החיים, פונקציית אלפא פעילה כל הזמן ומעבירה חומרים ממצב היולי למצב של חומרים ניתנים לחשיבה. על פי ביון, העולם מלא במחשבות המחכות לחושב שיחשוב אותן. מחשבות אלה מצויות בלא מודע. המעבר מהלא מודע למודע הוא לא רק בגלל שפתרנו קונפליקט פנימי בטיפול. המעבר מהלא מודע למודע מתרחש כל הזמן ואלמנטים לא מפותחים מקבלים סימבוליזציה כל הזמן.

נראה שביון המציא את פונקציית אלפא דרך הכשל שהוא מצא אצל פסיכויטים, שלא הצליחו להשתמש בחשיבה מילולית ובחשיבה מופשטת. במצב הפסיכויטי יש גודש של אלמנטים בטא אשר אינם עוברים התמרה לאלפא ומציקים לנפש ונחווים כמו עצמים מוחשיים.

העיון בחומרי ביתא ואלפא בכתיבה של ביון בנושא זה ופרשנותה של חני עוררו אסוציאציה שעל פניה נראתה פרועה למדי בדבר קווי הדמיון בינם לבין מיתוס מלכי אדום שבזוהר. שני הקורפוסים דנים בנושא המהווה את אחד הנושאים המובהקים שמשותפים למסורת הקבלית ולמסורת הפסיכואנליטית והוא האפשרות לתת צורה, למצוא את מבנה המשפט או את המילים כדי לתאר

²² הלנר אשד, מבקשי הפנים, מסודות האדרא רבא שבספר הזוהר. ידיעות ספרים, 2017
²³ ביון, במחשבה שנייה, פרק 9, תיאוריה של חשיבה. בירן, הערות על פרק 18-19 מתוך ביון 'ללמוד מן הנסיון'.

את מה שלעיתים קרובות מצוין הן בספרות הפסיכואליטית, הן בספרות הקבלית כ"זה שאינו ניתן להאמר".

במיתוס מלכי אדום עסקתי בהרחבה בספרי "מבקשי הפנים"²⁴. כאן ברצוני להעמיד בקצרה את עקרי מיתוס חשוב זה לא במסגרת ביאור האידרא, כי אם נוכח המפגש עם תפישותיו של ביון. האדרא רבא מתארת כינוס חירום שמזמן גיבור הזוהר המורה, המיסטיקון והשאמאן הגדול ר' שמעון בר יוחאי. הוא מזמן את תלמידיו, תשעה במספר להצטרף למאמץ לרפא את פני האלהות. במעמד האדרא, המתרחש באל-זמן אל-מקום אנו מוצאים מעין 'אתחול' מחדש, הנכחה של פניה השונים של האלהות מתוך מאמץ לכוון את הפנים השונים אלו אל אלו על מנת להבטיח איזון וזרימה של שפע ברכה בכל מימדי המציאות. אחרי טקס פתיחה רב רושם ומרעיד פותח רשב"י בדרשה הראשונה של המעמד. דרשתו זו אינה עוסקת, כפי שהיינו אולי מצפים באלהות או בתהליכי האצילות. במקום זאת, הוא פותח את דבריו בפסוק סתום מספר בראשית, ודרשתו על הפסוק מרחיקה אל קדמוניות ארכאית שקודמת למעשה בראשית כפי שמתואר בתורה. זהו סיפור הקודם להתהוות ספירות ובטרם היות השפה. בספר בראשית, בתוך מחזור סיפורי יעקב מוקדש פרק שלם לתיאור שושלת תולדותיו של עשו, ובמסגרתו נמצאת רשימה של שמונה מלכים שמלכו בארץ אדום בטרם החלה המלוכה בישראל (פרק לו לא-לט). מלכי אדום נמנים בשמותיהם, לעתים עם שמות עריהם או רסיסי עלילותיהם.

וְאֵלֶּה הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מָלְכוּ בְּאֶרֶץ אֲדוּם לִפְנֵי מֶלֶךְ מֶלֶךְ לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל
וַיְמַלֵּךְ בְּאֲדוּם בְּלַע בֶּן בְּעוֹר וְשֵׁם עִירוֹ דְּנֶהְבָּה
וַיָּמָת בְּלַע וַיְמַלֵּךְ תַּחְתָּיו יוֹבָב בֶּן זָרַח מִבְּצֻרָה
וַיָּמָת יוֹבָב וַיְמַלֵּךְ תַּחְתָּיו חֲשֹׁם מֵאֶרֶץ הַתִּימָנִי
וַיָּמָת חֲשֹׁם וַיְמַלֵּךְ תַּחְתָּיו הֶדְד בֶּן בְּדַד הַמִּכָּה אֶת מִדְּיָן בְּשָׂדֵה מוֹאָב וְשֵׁם עִירוֹ עֻוִית
וַיָּמָת הֶדְד וַיְמַלֵּךְ תַּחְתָּיו שְׂמֶלָה מִמִּשְׁרָקָה
וַיָּמָת שְׂמֶלָה וַיְמַלֵּךְ תַּחְתָּיו שְׂאוּל מִרְחֻבּוֹת הַנֶּהָר
וַיָּמָת שְׂאוּל וַיְמַלֵּךְ תַּחְתָּיו בְּעַל חֲנֹן בֶּן עֲכָבוֹר
וַיָּמָת בְּעַל חֲנֹן בֶּן עֲכָבוֹר וַיְמַלֵּךְ תַּחְתָּיו הֶדְר וְשֵׁם עִירוֹ פָּעוּ וְשֵׁם אֲשֶׁתוֹ מְהִיטְבָּאֵל בַּת מִטְרַד
בַּת מִי זָהָב.

רשימה זו נקראית כטקסט מוזר, חריג, שכמו מוקם במקרה או הוחדר אל הרצף הסיפורי של ספר בראשית. באדרא רבא נקראים פסוקים אלו כמכוונים לתאור ההוויות הארכאיות הראשונות שבראשונות, שקדמו למעשה בראשית. הוויות אלו והן זוכות לשם הנכבד "מלכים". על פי ספרות האדרות, בטרם כל מציאות, והרחק הרחק בעומק האל-זמן הקודם לבריאת העולם הפיזי כפי שהיא מתוארת בפרק א' של ספר בראשית קיימת לה האלהות כמעין ים אינסופי. מלכי אדום מייצגים את הניסיונות הראשונים ביותר של האלהות להגיח מתוך עצמה ולהביא למציאות המובחנת מהאינסופיות. על פי המיתוס שבאדרא, תהליך ראשוני זה בהתהוות שב ונכשל. מסיבות שונות מהבהבות הוויות ראשונות אלו כגל המתרומם מעל פני המים ואז שב וקורס אל

²⁴ הלנר אשד, מבקשי הפנים, עמ' 177-167, 247-243, 326-323.

תוך הים האינסופי ממנו בא. כח המשיכה של המרחב האחדותי האינסופי חזק מכדי להצליח ולהופיע ככח מובחן שיש לו סיכוי להתמד וקיימות. באדרא זוטא מתוארות הוויות אלו כזיקוקי די-נור נפלאים המאירים לרגע ואז דועכים ונעלמים ללא יצירת המשכיות. העיסוק ב'מלכים' מבקש אפוא לפתוח להרף עין את צמצם התודעה כדי לקלוט הבזקים, תנועות ראשיות שלא נתגבשו לכלל מציאות בעלת קיימות, טיטות שלא צלחו ולא נעשו ליש.²⁵

ר' שמעון בר יוחאי אומר מילות הקדמה טרם גילוי מיתוס מלכי אדום הקדמוניים. בדבריו הוא מדגיש שסיפור זה הוא סתום עד כדי כך שאין הוא מובן לתודעה האנושית הרגילה ואף אינו יכול לנכוח ולרחוש בה. זהו סוד כה כמוס וחסוי, עד שרשב"י מקדים לדבריו בקשה ותפילה שגילויו לא ייחשב לחטא. אנו מבינים מדבריו של רשב"י שהוא עומד לגלות דבר מה שקשה לתפוש ולהחזיק במחשבה.

תרגום: כאשר פתח רבי שמעון בסודי הסודות, נזדעזע המקום והחברים נתחללו. גילה בסוד ופתח ואמר: 'וְאֵלֶּה הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מְלָכוּ בְּאֶרֶץ אֲדוֹם לְפָנֵי מֶלֶךְ מְלֹךְ לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל' (בראשית לו לא). אשריכם אתם הצדיקים, שנגלו לכם סודי סודות התורה שלא נגלו לקדושי עליון. מי יתבונן בזה ומי יזכה לזה, שהוא עדות על אמונת הכל. תפילה לרצון תהא, שלא ייקשב לחטא לגלות זאת. ומה יאמרו החברים? שפסוק זה קשה הוא, שלא היה לו לכתוב כך, שהרי ראינו כמה מלכים היו בטרם יבואו בני ישראל ובטרם יהיה מלך לבני ישראל, ומה נראה כאן? אלא סוד הסודות הוא, שלא יכולים בני אדם לדעת ולהיוודע ולרחוש בדעתם בזה.

מיתוס המלכים מתואר מספר פעמים בספרות האדרות, בגוונים ובדגשים שונים.

במחקר הקבלה רווחה בעבר התפיסה שהדרשות הזוהריות על מלכי אדום מכוננות מיתוס על אודות מקורות הרוע במציאות. על פי תפישה זו מתאר מיתוס זה את הדינמיקה המיתית-קתרטית בה האלהות מנקזת מתוכה את הפסולת או הרוע. לעומת זאת, במחקר מעמיק ומפורט שהוקדש להופעותיו השונות של מיתוס המלכים באדרות ובזוהר, הציע אבישר הר-שפי מוקד אחר למיתוס זה.²⁶ לטענתו, הוא אינו עוסק בשאלת ראשית הרוע אלא בנסיונות ההתהוות המופיעים תמיד בראשיתם של תהליכי יצירה גדולים. כך, כל מופע של "מלכי אדום" לאורך האדרות מציג נסיונות ראשיתיים שאינם צולחים לכונן מציאות. מיתוס המלכים מבאר לנו על מה לא יכול היה העולם לעמוד ומתוך כך אנו למדים מה מעמיד כל מציאות.

אכן, דומה שמיתוס המלכים שייך לנסיונות האנושיים לברר את הראשית, לתהות על השאלה מה קדם לקיום המוכר לנו, ולגשש במחשבה ובשפה אחר הדבר שהטרים את התהוות היש. למעשה, כבר במקרא עצמו, ובתהליך מתגבר בספרות התלמוד והמדרש, אנו מוצאים דחף לעסוק בראשית הראשיות – לחקור תהליכים קוסמוגוניים ולשאול בדבר הימים הראשונים. כל אלו טומנים

²⁵ על מיתוס מלכי אדום בזוהר ראו: ליבס, משיח של הזוהר, עמ' 194-199, 219-221; ליבס, כיצד נתחבר ספר הזוהר, עמ' 66-68; ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, עמ' 136-140; ירחי, עשרת הרוגי מלכות; הר-שפי, מלכין קדמאין; Giller, Reading the Zohar, pp. 89-158. על מיתוס זה בספרות הקדם-זוהרית ראו: אידל, המחשבה הרעה של האל; הר-שפי, מלכין קדמאין, עמ' 220-222. על זיקתו של מיתוס מות המלכים לשאלת מקור הרע בקבלה הקדומה ראו גם: פרבר-גינת, קליפה קודמת לפרי.

²⁶ הר-שפי, מלכין קדמאין. לביקורת על התפיסה הקתרטית שרווחה במחקר הקבלה בכלל ולבירור מחודש על הבניית הרע בזוהר ראו: Berman, Improper Twins.

בחובם שאלות גדולות: מנין באנו? על מה מיוסדת המציאות שלנו? מהן השכבות הפיזיות או המטאפיזיות השוכנות מחוץ לטווח הכרתנו? כמענה מיתי לחידות הפילוסופיות, הרגשיות והמדעיות הללו מציעים אפוא חיבורי האדרא את מיתוס מות המלכים.

במקביל לקריאה זו של מיתוס המלכים כמיתוס העוסק בראשית המציאות ניתן גם לקרא בו כסיפור על ראשית התודעה האלוהית. סיפור מלכי אדום הוא ה"מפץ הגדול" שבו מתחילה התודעה האחדותית והבלתי-מובחנת להתיידע אל עצמה וליצור מתוך עצמה.

אחד המאפיינים המיוחדים של מיתוס המלכים הוא המיתיות החריפה שבה מתוארות טיטות המציאות שלא נבראו בתמונות עצומות והפרסונליות של המלכים הקדמונים, עלייתם ומותם בטרם כל. מיתוס זה ממחיש כי על מנת לכונן מציאות שיש בה קיימות, מן ההכרח להקטין או להדחיק את הכוחות הארכאיים. בתהליך המעבר מתוהו לסדר, מכאוס לקוסמוס על המלכים למות, להתבטל, או שיש להצניע אותם עמוק עמוק. אך בממד האל-זמן, או האל-מרחב, המוות אינו כליה סופית. המלכים משנים צורה, שם ומיקום אך ממשיכים להתקיים ולרחוש - היכן? מעבר לגדריה של המציאות המודעת.

הנה לפנינו הופעתו הראשונה של מיתוס מות המלכים באדרא רבא:

תרגום: שנינו: עתיקא דעתיקין, טמיר הטמירים, בטרם זימן תיקוניו ועיטורי העטרות, ראשית ואחרית לא היו. והיה חוקק ומשער בו, ופרס לפניו פרוכת אחת ובה חקק ושיער מלכים, ותיקוניו לא נתקיימו. זה הוא שכתוב 'וְאֵלֶּה הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מְלָכוּ בְּאֶרֶץ אֲדוּם לְפָנֵי מֶלֶךְ מֶלֶךְ' – ... וכולם שנחקקו – בשמות נקראו. ולא נתקיימו עד שהניחם והצניעם.²⁷

המלכים הם הוויות ראשוניות, מרהיבות, אימתניות ונוצצות המבזיקות מתוך האלוהות, זורחות כזיקוקין די-נור וכמותם דועכות ונעלמות. שוב כמו הבזקי חשיבה ראשוניים שמגיחים ומיד טובעים בעומקי הלא-מודע. המלכים גדולים ועצומים ואולי גם מופלאים, אך כוחם הגדול וראשוניותם הם גם אסונם. מלכים קדמונים אלו יכולים להיות רק מה שהם, אין להם יכולת הסתגלות, השתנות או פשרה. הם ענקיים מדי, ואין בהם היכולת להתכווץ לתוך סדר מערכת. במובן מסוים, ניתן לומר שהמלכים הם גולמיים מדי. הם חומרים ראשוניים שלא עברו עיבוד, שהוא הפונקציה המהותית שמאפשרת לארכאיות לתפוס את מקומה בתוך סדר המציאות.

בשפת האדרא, הבעיה היא שהמלכים הם נסיונות יצירה הנעשים טרם התקנת פני עתיקא. במציאות כזו נמצאת כל ההוויה במצב נטול זמן ומרחב. לפני התקנת פני עתיקא (פני האלוהות האחדותית), מלכים ראשוניים אלו מולכים ומתים. רק לאחר הצנעתם או "מותם" של המלכים, מתחיל נסיון יצירה מתוקן יותר של המציאות, הנפתח בהתקנת פני האלוהות הראשוניים והאחדותיהם של הדמות האלהית הקרויה עתיקא קדישא או אריך אנפין. משנתקנות פנים אלו, ניתן להתחיל בנסיונות האינטגרציה של חלקי המלכים לתוך המציאות.

בהמשך האדרא רבא, מתוארת ההוצרות של דמות אלהית מורכבת ודואלית מחוץ לאלהות הקדמונית והאחדותית. דמות זו קרויה 'זעיר אנפין' והיא קרויה גם 'דיוקן האדם'. זוהי דמות האלוהות הנתפסת בתודעה הדיסקורסיבית, בדיוקנה נברא גם האדם עלי אדמות. לפני תיאור

²⁷ זוהר ח"ג קכח ע"א, (אדרא רבא).

כינונה והתקנתה של דמות אלהית זו מוצג המופע השני של מיתוס מלכי אדם. כאן אנו מוצאים את הדברים הבאים:

תרגום: ומפני שתיקון זה של אדם לא נמצא, לא יכלו [המלכים] להתקיים ולהתיישב ונתבטלו... עד שיבוא דיוקן האדם. וכאשר בא דיוקן זה נכללו כולם ושבו לקיום אחר. מהם נתבשמו, ומהם נתבשמו ולא נתבשמו, ומהם לא נתבשמו כלל.²⁸

המלכים אינם מתקיימים משום שאין מערכת מורכבת ששמה 'אדם' שיכולה להתקיים, להכילם וליישבם.

האדם הוא דיוקן הכולל את הכל, וכל עוד לא נתקן המופע האלהי של דמות האדם, לא יכולים המלכים להתקיים. התקנת פני זעיר אנפין, ובשלב מאוחר יותר כינון קומתו וקומת בת זוגו, מאפשרים להוציא אט אט את המלכים ממצב ההצנעה, להחיות אותם ממצב המוות בו היו מצויים ולמצוא להם מקום באישיות המתהווה של האלהות בדמות אדם.

כיצד להבין את תיקונם של המלכים על-ידי דמות האדם? מבחינה מיתית ופסיכולוגית, ניתן לומר כי קיימת סכנה בהימצאותם של כוחות הסובבים בגלות עולמית בחלל החיצון כשאינם חלק מן האלהות בדמות אדם. עוצמת הדין שבהם, שאינה מתואמת לתבנית דמות האדם המאזנת המוכללת מכוחות דין ורחמים, הופכת אותם לכוחות צל ביחס למציאות המתהווה. עוצמתם של כוחות צל אלו נהיית אימתנית, וכך הולכים ונדמים המלכים כעצומים וכמסוכנים יותר, ואולי אף נעשים כאלה בפועל. נטולי מקום, הגדרה ושם בתוך מציאותו של האדם, הם הופכים לאויבים או לכוחות המאיימים עליה.

ואכן, האדרא כמו מגלה את העתיד ומציינת כי חלק מן המלכים יעברו מממד הקדמוניות חסרת השפה ויקבלו מקום במכלול המורכב והמרהיב הנקרא אדם. הם יתיישבו ויתקיימו ואולי אף יהיו איכות הכרחית לקיום דיוקן אדם. חלקים אחרים מן המלכים יתקיימו בדמות האדם אך לא באופן מיושב וקבוע. נוכחותם בתוך האישיות האלהית, ובזו האנושית הנגזרת ממנה, מתאפיינת בדינמיקה הדומה לגאות ושפל: לעתים הם נמצאים ואף ניתן להצביע עליהם ולתת להם שם, ולעתים הם שוקעים עמוק במצולה האלהית מעבר לגבול התודעה הערה. רשב"י אף מציין כי כמה מן המלכים לא התבשמו כלל. הם אינם נמתקים ומתעדנים, אינם זוכים לשם אחר ולקיום אחר, ואינם עוברים אינטגרציה לתוך דיוקן האדם. ניתן לראות בהם 'פסולת' או 'שארית' שאין לה מקום בתוך התבנית, ואולי יש גם להם תפקיד חשוב – הם ניצוצות הוויה המגדירים את מה שאינו חלק מן המציאות ההולכת ונעשית מאוזנת. הם חלקי ההוויה הנוותרים לעד מחוץ לגבול, מעבר לאופק התודעה, הצורה והשפה.

מיתוס מות המלכים תפס מקום נכבד בספרות הקבלה בצפת במאה ה-16. ר' משה קורדובירו ור' יצחק לוריא, האר"י, צללו אל תוך מיתוס זה וגיבשו מתוכו שפה שלמה בה ניתן לנסח את הדברים שקדמו למציאות המתוקנת.²⁹ שני ענקי רוח אלו דרשו את שמו של כל מלך ושרטטו את ההוויה המאפיינת אותו, כשכל אחד מהם מבין את המלכים בדרכו שלו.

²⁸ זוהר ח"ג קלה ע"ב (אדרא רבא)

²⁹ על מיתוס המלכים אצל רמ"ק והאר"י נכתבו כמה וכמה מחקרים. ראו: ליבס אסתר, קורדובירו והאר"י, ושם את סיכום המחקר הענף הקודם לה.

הרמ"ק ראה במלכים, בעיקר בהופעתם הראשונה באדרא רבא, כוחות ראשוניים ומופלאים של יצירה שואפת הוויה, ולא מופעים ראשוניים של רוע. לדידו גניזת המלכים היא תוצאה של האור העצום של האלהות כעתיקא, בטרם כוסתה בפנים שתפקידן לווסת את עוצמת האור.

האר"י זיהה את המלכים כתשלילים של הספירות, או כספירות במצב מציאות בלתי-בשל. המלכים בעיניו הם מעין צורות ארכאיות ובלתי-מאוזנות של הוויות, שיהפכו מאוחר יותר, בסדר המתוקן, לעשר הספירות. האר"י פיתח באופן יוצא מן הכלל את מיתוס המלכים והקדיש התבוננות מעמיקה לשאלה כיצד מיושבים בכל זאת אותם חלקי המלכים הנפולים במציאות המתוקנת. לשיטתו, המלכים, מותם, התפרקותם לחלקיקים או לניצוצות, ויכולת האינטגרציה שלהם אל תוך העולם המוסדר – הם הם התוכן והדרמה של המציאות החל בראשיתה ועד בוא המשיח. סופו של תהליך בירור ניצוצות המלכים ושילובם בדיוקן האדם יביא את ההיסטוריה האנושית להשלמתה ולסיומה.

הבחירה של מחברי האדרא לשבץ בפתח תהליך התקנת פני האלהות דווקא את מיתוס מלכי אדום שהוצנעו או מתו הוא מרשים ביותר מבחינה רעיונית ורוחנית. רשב"י פותח בטיטות, באפשרויות המציאות שלא נבחרו, בנפלים של תודעת האל, במלכים הגדולים והעתיקים שמעולם לא היו במציאות הידועה לנו. בחירה זו מלמדת שאת הקדמוניות שלא נתעצבה לידי מציאות אין לדחות או להדחיק. רק דרך הכרה בקיומה ניתן להבין את המאמץ היצירתי בהבניה של סדר. כל סדר מתכונן על בסיס דחיית אפשרויות שלא עלו יפה, שאריות דחויים. בפתחה במלכים קדמוניים אלו יש משום הצהרה על ערכן החיוני של כל תכניות המגירה, המחשבות שמעולם לא יצאו לפועל. עיסוק במציאות על כל פניה מחייב גם התייחסות לאספקטים חשובים אלו – להוויות פוטנציאליות שלא הגיעו לכלל קיום המשכי. בהיכרות עמן יש כדי להסביר הן את התהליכים הקודמים לכינון המציאות היציבה, והן את אפשרות קיומם של רכיבים טרום-מציאותיים אלו בתוך מציאותנו שלנו, גם אם בשינוי שם ותואר. ההכרה בטרומ-מציאות זו אינה נתפסת כמגרעה ואין באזכורה משום פחיתות כבוד.

הדמיון בין נסיונותיו של רשב"י לבין החתירה של ביון לנסח את הדינמיקה התקינה או הפתולוגית ביחסים שבין חומרי בטא לחומרי אלפא - דהיינו היכולת לחשוב ולכוון סמלים - היא מפתיעה ומעוררת מחשבה עד מאד.

הניסוי של קבוצת חוקרות הקבלה והפסיכואנליטיות איפשר עתה שלב נוסף בדיאלוג בין השפות. שלחתי את פרקי עבודתי על מלכי אדום לחני בירן בבקשה לשמוע ממנה, מתוך הכרותה המעמיקה עם הגותו של ביון כיצד היתה קוראת מיתוס זה ומאירה אותו. בירן בחרה לפתוח את התייחסותה למלכי אדום בציירה את ביון כמיסטיקאי. לדבריה, "ביון מושיט יד אל המסתורי אך בו זמנית הוא ער לחמקמקות המסתורין שאותו לעולם לא נדע" כאמור, במרכז חקירתו של ביון נמצא "הלא מודע", שהוא הבסיס להופעת הפסיכואנליזה. ביון הוסיף ללא מודע את המימד האינסופי, שהרי לעולם לא נדע את הלא מודע והיקפו אלא רק פיסות חתוכות ממנו.

"שאלת הראשית העסיקה את ביון. הוא אמנם התחקה אחר ראשית החיים על פני כדור הארץ אך בעיקר העלה השערות ביחס לחיי העובר ברחם אמו³⁰. העובר הוא יצור חי שבעקבות מעבר חד מאוד, הלידה, נעשה לתינוק. המונח סזורה מרכזי ביותר בתיאוריה של ביון. הוא נשען על פרויד

³⁰ ביון ו. סזורה, מוער על ידי חגית אהרוני ואבנר ברגשטיין, תולעת ספרים, 2012.

שכתב בספרו "עכבה, סימפטום וחרדה" (1926): "יש יותר המשכיות בין חיי העובר לחיי התינוק מכפי שהסיזורה של הלידה מאפשרת לנו לראות".³¹ רעיון זה סיקרן את ביון. הוא מתבונן בכל שלבי החיים כנתונים בהתהוות מתמדת שאינה עוצרת לרגע. בכל יום משהו מצטבר ומשהו אחר נגרע. אנו ממשיכים את החיים שהיו לפנינו, מוסיפים עליהם אך גם מסננים מתוכם את הנחוץ לנו. ההתהוות היא תמצית החיים. ביון חושב על העובר שחי בתוך מים ועובר לחיות בתוך אוויר שזו סיזורה בולטת וחריפה, אך יש גם תהליכי סיזורה שמתרחשים לאט והטרנספורמציה שלהם שקטה ובלתי מורגשת. מאחר שהעובר מגיח ממים לאויר, ביון מקבל את הסברה שבראשית החיים כל היצורים חיו במים, וטוען שיש בתוך גופינו עדויות שהיינו פעם חיות מים. כך למשל עצם זנב עשויה להעיד שלפני מיליארדי שנים אבות אבותינו היו עם זנב. האם היה בהם רוע? האם הם המקבילים למלכי אדום?? כמה סזורות עברנו עד שהפכנו למה שהיינו היום? דבר זה לא נדע לעולם".

כדי להבין את מלכי אדום במושגיו של ביון חני בירן פונה לעניין שלו בטרם ראשית. "שרשרת הפסוקים שמתארים את מלכי אדום, אכן מקבילה לתהליכי ההתהוות של הנפש. זהו תהליך של השתנות דרך סיזורות שקובעות מה ילך לאיבוד אי שם באינסוף ומה ימשיך ויקבל צורה. היווצרות וקבלת צורה הם על פי ביון תהליכים שנחתכים מתוך האינסוף. כאן נכנס המונח "מיכל" של ביון.³² גם את המושג הזה אפשר לראות כווריאציה מעניינת לרעיונות קבליים. המיכל הוא המטפורה לתחימה. הוא קובע כי מה שבתוך המיכל צומח ומתפתח ומה שמחוץ למיכל שוהה לנצח באינסוף הבלתי נודע. לפי מושגים אלו, מלכי אדום הם התהוות שמקבלת צורות המשתנות בזו אחר זו".

ביון כותב מעין מיתוס משל עצמו על אודות טרום הראשית, מיתוס שאותו מוצאת חני בפרק "זריחת השיכחה" מתוך ספרו 'זכרונות העתיד'³³ ובתרגומה נביא את הרה-קונסטרוקציה הדימונית של היווצרות ההיות על פי ביון:

"ספר זה הוא ניסיון עוברי-נפשי לכתוב דו"ח עוברי-מדעי של מסע מלידה עד מוות, מסע מוצף בידע שטרם הבשיל. מסע מוצף בהתנסות, בתהילה, בשיכרון עצמי ובשביעות רצון עצמית. אין לי שום ידע על איך חיזר הזרע שלי אחרי הביצית שלי [...] אין אני יכול להתחייב על האמת הזאת משום שסיפורים אלה נודעו לי שנים רבות מאוחר יותר דרך שמועות מדעיות. אני אחראי רק על מה שהתנסיתי בו אך לא על עיוותים מדעיים. אני תלוי בתמלילים הנובעים מהתנסויות. אני לא יכול להבטיח תקשורת שהיא לא חושית טהורה, אלא רק כזו שמתערבבת עם החושים. אין לי יותר מה להתנצל על כך שאני משאיל את שפת ההתנסות וההיגיון למרות אי דיוקה. ההתנסויות המוקדמות ביותר שלי הן תחושות שמשוהו נוגע בי. לאחר מכן הוא נשמע כמו "אני". השינויים בלחץ הנוזל שהקיף אותי השתנו בין מה שאני קראתי לו עונג לבין מה שקראתי לו כאב. חורי האזניים והעיניים התחילו להגיב לקול ולאור אחרי כשלושה או ארבעה סומיטס. [סומיט=יחידת זמן שאינה קיימת אלא הומצאה על ידי ביון]. הוקפתי בחשיכה ובשקט לפעמים נעימים לפעמים רעים. לפעמים הם גורמים לי תחושה שאני יותר לא חי מאשר חי".

³¹ זיגמונד פרויד: "עכבה, סימפטום וחרדה", תרגום יאיר אור, עמ' 66, רסלינג, 2007.

³² בירן, ח. מיכל ומוכל לפי ביון, שיחות, כ"ז, 1 76-80 2012

³³ Bion, W.R., A Memoir of the Future, pp.429-431, Karnac, 1991

בטקסט זה, אומרת חני, ביון מנסה להיכנס לתודעה "נוזלית" שהתרחשה לפני שנוצר "אני". "הוא מנסה לדבר בתור חלקיק נוזלי אך תוך כדי ניסיונותיו לחדור לאיזו אפלה קדומה לפני שנוצר "אני" הוא מגלה שוב ושוב שאין לדעת מה היא ראשית. אין לדעת איך התרחשה התחלה. יש השערות מדעיות אך יש עולמות סתומים שאין המדע יכול לפענח. ביון מנסה למצוא שפה שחוצה את השפה האנושית ולשם כך מדבר בתור חלקיק הנע בתוך נוזל. הוא מודע לעובדה שהבריאה היא מסתורית ושהשפה שלו היא רק פיסת אור באפלה גדולה".

בפירושו של האר"י למיתוס מלכי אדום הוא מזהה את המלכים כתשלילים של הספירות, או כספירות במצב מציאות בלתי-בשל. את יכולת האינטגרציה של ניצוצות או חלקיקי המלכים אלו, אל תוך העולם המאורגן הוא תופש כתוכן וכדרמה של המציאות החל בראשיתה ועד בוא המשיח. סופו של תהליך בירור ניצוצות המלכים ושילובם בדיוקן האדם יביא את ההיסטוריה האנושית להשלמתה ולסיומה.

לפי הפסיכואנליזה, מעירה חני, אין לרך הנולד תחושה אינטגרטיבית של גופו ושל נפשו. "התינוק מגיח לעולם לא בשל ולא מפותח. הדמות שמטפלת בו אמורה ליצור אינטגרציה עבורו על ידי שהיא יוצרת מיכל פיזי ומטפורי מתוכו הוא יכול לצמוח. אם פונקציית ההכלה של הדמות המטפלת פגומה או חסרה, התינוק עלול לחוש עצמו מנותץ לרסיסים. התיקון יתרחש רק אם יהיה מי שיאסוף את החלקיקים וירכיב מהם גוף אינטגרלי. האופן לעשות זאת הוא באמצעות הפשר והמובן".

קריאה מדוקדקת במיתוס מלכי אדום מגלה את התהליכים בטרומ מציאות: למרות שאי אפשר לחשוב על כך במושגי זמן, אכן יש רצף מסוים ממציאות אלוהית בלתי מובחנת, דרך השערות ותנועות תודעה ראשוניות ועד פרישת המסך שמהווה מצע למציאות ברת קיום.

חני בירן בוחרת להתבונן בתהליך מקביל מבעד לשפה הפסיכואנליטית:

"התהליכים הראשוניים של הגחת האלוהות ממצבה האינסופי לכלל מציאות מאופיינת באידרא רבא בתנועות שמקבילה להתפתחות העובר עד שנוצרים תווי הפנים. העובר מצוי בהתהוות ורק בסוף התהליך נוצרים תווי פנים המציינים זהות מובחנת וחד פעמית. תהליך זה מקביל גם להתפתחות החשיבה. בתחילה מופיעות מחשבות שעדיין לא ניתנות לחשיבה מפאת היותן חומרי גלם בלתי מובחנים. מדובר ב'פרה קונספציות', דהיינו, מושגים בהתהוות שטרם קיבלו את צורתם המוגמרת. הם יהפכו לשלמים רק בתום התהליך.

פריסת המסך בתוכו נחקקים המלכים הוא השלב הבא המתואר באדרא. התיאור הזה, כך כותבת חני, מתכתב עם המסך שמפריד בין הלא מודע למודע. 'המלכים לפיכך מקבילים לניסיונות שלא צולחים לעבור מהלא מודע ולקבל צורה בהירה. החלום מוביל חומרים מהלא מודע למודע, כשהם מגיעים למודע הם מעוצבים על ידי השפה... יש להם מילים שהן כמו מיכלים של תמונות החלום. אך ידוע לנו שחלומות רבים לאין ספור שטים אל תוך האינסוף ולא יאספו לעולם. החלומות שהם כמו ניצוצות, נוצצים ונמוגים, הם אלה שלא מצאו להם בית בתוך המילים'.

כשאנו נדרשים לשאלה אם למלכי אדום שנדחו מתוכנית היצירה המתוקנת חלים ערכי מוסר של טוב ורע, או שמצבי הטרומ ראשית הם מעבר לטוב ולרע? במיסטיקה היהודית הדילמה הזו מכונה תחת הכותרת "קליפה קדמה לפרי" שפירושה שמושגי תוהו ורוע ארכאיים קודמים

למציאות המתוקנת.³⁴ וכפי שראינו במיתוס מלכי אדום שאנו עוסקים בו, נחלקו הדעות אם לראותם כחומרים קדמוניים בעלי רצון או כראשית הרוע. חני מצביעה על כך שביון עסוק בדיוק בשאלות אלו: "האם ה"פסולת", (המחשבות שנדחו, המחשבות שאינן יכולות לעלות על הדעת) רומזת על מקורות הרוע שבאדם?

מלכי אדום הקדמוניים אינם ביטוי לרוע קדמוני אלא למציאות ראשונית, גולמית, אולי גאונית ובוודאי רבת עוז שאין בה די איזונים ובלמים לצלוח את תהליך המימוש שיש בו אפשרות של קיימות והתמד. חני בירן הציבה מול מיתוס זה ומול הבחירה של האידרא לספר ביראה את סודם הבלתי מפוענח מדבריו של ביון בספרו "זיכרונות העתיד".³⁵

להלוציניציה, להיפוכונדריה וכו' הנחשבות ל"מחלות" נפש, יש היגיון משלהן. יש להן דקדוק משלהן, יש להן גם מימוש מקביל. כל אלה טרם התגלו. קשה לגלות את כל אלה משום שהם מוסתרים על ידי זיכרונות, משאלות והבנות. אלה האחרונים נחשבים בטעות כמתקרבים לגילוי אותו היגיון סתום. כל עוד העמימות אינה ניתנת לחדירה, תופעות אלו יישארו בלתי ניתנות לתצפית, כשם שמרכז הגלקסיה או ראשיתו של העולם יישארו לנצח בלתי ניתנים לתצפית [תרגמה ח. ב.].

מחשבות סיכום

וכי מה למלכי אדום שנוצרו תחת קולמוסם של יהודים מיסטיקאים בימי הביניים ותיאוריות הנפש של פסיכואנליטיקאים פוסט-פריידיאנים?³⁶ על מנת לעמוד על כוח המשיכה של הקבלה עבור הפסיכואנליטיקאים, והפסיכואנליזה עבור חוקרי וחוקרות הקבלה שמניעה אותם להציב יחד את הדיסציפלינות, נדלה תחילה את נקודות ההשקה בין שתיהן:

חני סיכמה את נקודות הדמיון באופן זה: "שני העולמות הללו, קבלה ופסיכואנליזה חוקרים את סודות החיים ואת העולמות שלא ניתן לדעת אותם דרך החושים. סודות שלא ניתן לדעתם בכלי הרציונליות והלוגיקה. שניהם חותרים אל הלא ידוע, אל הנשגב והחבוי. יש קשר חזק ובלתי נפרד בין "הלא מודע" לבין העולמות הרוחניים בהם עוסקת הקבלה.

הקשר בין שני העולמות הללו נובע מהיותם עוסקים בניגודים חריפים כמו הרס ובנייה, חורבן ותקומה, כאשר ההרס הוא חלק אימננטי מכל התפתחות, וכל צמיחה מופיעה כמו ספירלה השואפת לאינסוף ולא ניתן להכילה. הפירוק לחלקיקים או "ניצוצות" מוביל בעקבותיו לבנייה מחודשת ולארגון מחודש של החלקיקים. כלומר שהשבר הוא חלק מצמיחה ומהתהוות חדשה.

כמו כן בשני העולמות הללו מדובר על תנועה מתמדת בין הצטמצמות והתרחבות, מלאות וריק כאשר כל תנועה מובילה לגילויים חדשים. בשני העולמות אפשר לומר שנחקרת משמעות החיים ומשמעות היות אדם. בשניהם יש חשיבות לדיבור ולשפה ועם זאת מוסכם בשניהם שיש דברים שאין להם מילה ושפה. ולבסוף, לאמונה מקום מרכזי בעולמו של הזוהר, אך גם בעולמו של ביון

³⁴ אסי פרבר-גינת, 'קליפה קודמת לפרי: לשאלת מוצאה של הוויית הרע המיטפיזית במחשבה הקבלית הקדומה', אשל באר שבע ד (תשנ"ח) 118-142.

³⁵ ביון, זכרונות העתיד, הקדמה לספר הראשון, "החלום".

³⁶ תודתי הרבה לחברתי נעמה צפרוני, שהיתה שותפה לסמינר ועזרה בעריכת המאמר ובעיקר בחשיבה על הערות הסיכום.

המצביע על קיומו של יסוד אלוהי בתהליך הפסיכואנליטי המגלה לאדם את עצמו החבוי בתוכו. ביון בהיותו פסיכואנליטיקאי רוחני מאוד סבור שגילוי זה מביא את האדם לגלות יסוד אלוהי בתוכו.

נוסיף על כך את האפיון המשותף לשני עולמות אלו בהצביעם על התרחשויות שאינן יכולות להיות ידועות לאדם ובכל זאת הן רוחשות בדעתם. אותו דבר אינו מיוצג בשפה ובו בזמן קיומו משפיע על המציאות או האישיות כמרכיבים חלקיים, שבורים. האדרא מכנה זאת סוד הסודות.

בקליניקה של הפסיכואנליטיקאיים ובמעבדת התיקון של האר"י, המרכיבים שהוסטו הצידה ומוקמו מאחורי מסך או וילון, עדיין משפיעים על המציאות והם "מסוכנים". כחלקים מומתים הינם עצומים ומאיימים. דברי ר' שמעון בר יוחאי באדרא מעידים על כך שחלקים מן המלכים שמתו או הוצנעו "לא התבשמו" בתוך תהליכי התיקון, כלומר הם אינם זוכים לשם אחר ולקיום אחר, ואינם עוברים אינטגרציה לתוך דיוקן האדם וניתן לראות בהם "פסולת" או "שארית" שאין לה מקום בתוך התבנית. עדות זו מתאימה למחשבה הפסיכואנליטיקאית שרואה ב"שארית" שנותרת לעד מחוץ לגבול, מעבר לצורה ולשפה, את האלמנטים שדוחפים אותנו להיות מי שאנחנו. פסיכואנליטיקאים עשויים למצוא בפירוש הזוהר והאר"י לסיפור מלכי אדום, את מה שפרויד מצא במיתוס של אדיפוס. עבור פרויד, המחזה של סופוקלס עיבד את הדרמה המשפחתית של המשולש: אב אם ובן, ועבורינו - בפרספקטיבה של הגותו של ביון ושל מקובלי הזוהר - מיתוס מלכי אדום מעבד את הקשר המיסטורי שבין האדם והשפה.

המלכים כמו רכיבי בתא הם גולמיים מדי. הם חומרים ראשוניים שלא עברו עיבוד. הן הפסיכואנליטיקאים הן האר"י רואים את התבססות האישיות או "יישוב" העולם כתהליך של קליטה ויכולת אינטגרציה ושיום של אותם חלקיקים בתוך המציאות שמפציעה מתוקנת, או האישיות שמאורגנת מחדש. הדמיון הרב בין תיאורי מלכי אדום ובין הקשבתו העירנית החד פעמית של ביון למטופליו הינו מפתיע, ביותר. אך עלינו לשאול מה ניתן להסיק מההקבלה שבין תיאור תהליכי הווצרות האישיות ולמלכים הקדמוניים שקבורים, ספק מתים ספק מחכים לתורם להגיח חזרה ליקום?

תשובה חלקית שאוכל לנסח היא שכששתי שפות מתארות מעין "אירוע" משותף, הדבר מקנה לו מהימנות. כל עוד עומד המיתוס הסתום של מלכי אדום בפני עצמו, וסיפור העובר של ביון תחת הכותרת התמוהה "זיכרונות העתיד" הדברים נראים איודסינקרטיים ולא לכידים. זיהוי הזיקה והקירבה ביניהם נותן להם את האפשרות לתקף האחד את האחר. קיומם של שני מקרים מצביעה על אינטואיציה שעשויה להתברר כבעלת תוקף בעינינו.

הדמיון הרב כה מפתיע ואף מהמם. מה ניתן להגיד על ההצבה זה לצד זה של תיאור תהליכי הווצרות ה'אני' ולמלכים הקדמוניים שמתו? הדיאלוג ביני ובין חני בירן, שיצר דיאלוג בין ספרות הזוהר והגותו של ביון יצרו שדה, מעין מיכל אם להשתמש במטפורה מרכזית של ביון, בתוכו מצויים יחדיו תמונות מראשית האלהות, המציאות וה'אני'. אנו רואים את הדמיון בין תיאורי הווצרות המציאות, האלהות והאדם. ההפגשה שנוצרה מתוך הניסוי של קבוצת חוקרות הקבלה והפסיכואנליטיקאיות במקרה שלנו הבהירה את העושר הטמון במפגש של השפות הלכאורה כה שונות ובאופן בו כל אחת מאירה סתומות ברעותה. ההתנסות שתוארה כאן מסמנת התחלה, סקרנות, קצה חוט לתשובות שדיסיפלינה אחת יכולה לתת לשאלות רעותה.